

פריחא בת יוסף משוררת עבריייה במארוקו במאה הי"ח יוסף שיטרית

בקרב החוקרים רווחת הדיעה, כי היצירה הספרותית והרוחנית של יהדות צפון-אפריקה, ובמיוחד השירה והפיוט בעברית, יצירה גברית היא. ז'אנר ספרותי זה בצפון-אפריקה, שראשיתו בפיוטים למועדים של יהודה אבן קורישי מתאהרת,¹ כולל, על-פי אומדן זהיר, יותר מארבעת אלפים שירים שונים: פיוטים, קינות, בקשות, תוכחות, שירים אישיים ושירים לימודיים, תרומתם של מאה משוררים מזהים ויותר.² מקומן של הנשים ביצירה עניפה זו, שרובה ככולה מחכה עדיין לגואל, לא ידוע. אף השירה העממית בערבית-יהודית, שנשתמרה בחלקה הגדול הודות למסירתה מאם לבת במשך דורות רבים, אינה זוכה לשימת-לב נאותה של החוקרים.³ אומנם המשותף לשירה זו ולמסורות שנשתמרו בפי הנשים המוסלמיות השכנות מרובה יותר מהמפריד ביניהן;⁴ אך תרומתה המקורית של האשה היהודייה במארוקו לתחום זה אינה מוטלת בספק. גם בתחום החינוך היהודי המסורתי בצפון-אפריקה נהוג להדגיש, כי בנות מעטות מאוד זכו ללימוד פורמאלי של קרוא וכתוב, פרט למקרים מיוחדים — בנות-רכנים או נשותיהם שידעו פרק במקרא ובתפילה.⁵ דיעה חד-משמעית זאת, בדבר חינוכה

- 1 ראה: ח"ז הירשברג, תולדות היהודים באפריקה הצפונית, א, ירושלים, תשכ"ה, מוסד ביאליק (להלן: הירשברג, א/ב), עמ' 233-248; א' הטל, יהדות צפון אפריקה — ביבליוגרפיה, ירושלים תשל"ג, מכון בן-צבי, כערכים המסומנים במפתח השמות.
- 2 על השירה העברית במארוקו ובצפון-אפריקה, ראה: אפרים חזן, שירי פרגי שוואט, ירושלים תשכ"ו, מכון בן-צבי, עמ' 11-64; 'פעמים', 2, קיץ תשל"ט, H. Zafrani, *Poésie Juive en*; 1979; *Occident Musulman*. Paris, Geuthner, 1977
- 3 השווה עם מאמרי 'השירה האישית והחברתית בערבית-יהודית של יהודי מארוקו' העומד להתפרסם במחקרים ביהדות ספרד וביהדות ארצות האיסלאם באוניברסיטת חיפה, וכן עם: Stillman, N.A. and Y.K. 'The Art of a Moroccan Folk Poetess', *ZDMG* 1978, 128/1, p. 65-89
- 4 השווה עם המאמרים הנ"ל ועם מאמרי: 'סודות כפואטיקה של השירה היהודית במארוקו — השירה בעברית ובערבית-יהודית במארוקו' העומד להופיע בדברי הכנס הבינלאומי על יהדות מארוקו — זהות ודו-שיח, דצמבר 1978, פאריס (בצרפתית).
- 5 ראה: ש' בראשר, 'החברה היהודית: החינוך היהודי בצפון-אפריקה במאות ה-18-19', שיח למורה להסטוריה מס' 8, תשל"ט, עמ' 14, וכן: H. Zafrani, *Pédagogie Juive en Terre d' Islam*. Paris, Maisonneuve, pp. 78-80

ומעמדה של האשה ביצירה העברית במארוקו בפרט, ובצפון-אפריקה בכלל, הפכה להיות למוסכמה מושרשת. אך מצויים מימצאים העשויים לערער אותה.

תוך כדי סקירת מאות כתיבי-היד שבספריות ציבוריות ופרטיות בארץ ובעולם, הכוללים שירים בעברית ובערבית-יהודית מצפון-אפריקה, גיליתי לפני חודשים מספר בסטראסבורג כתיב-יד עברי ממארוקו ובו שיר-בקשה, אשר כל הסימנים מעידים עליו שהוא חובר בידי משוררת עבריייה שחייתה, כמסתבר, במארוקו במאה הי"ח, או לכל המאוחר בהתחלת המאה הי"ט. כתיב-יד זה נמצא באוסף פרטי השייך ליוצא קהילת מכנאס,⁶ שמשפחתו העמידה מתוכה דורות רבים של רבנים ותלמידי-חכמים במארוקו. לפי הקולופון, החזור פעמים מספר בכתב-היד, הועתקו הבקשות לחול ולשבת, ומעט הפיוטים והטקסטים הנוספים בפרוזה,⁷ במכנאס, בשנת תר"ו (6-1845), בידי 'הצעיר/הבחור' (= הבחור ונחמד) סמחון בן שלמה בן משה בן יצחק חלואה. סמחון חלואה היה ממשפחה של רבנים ומשוררים, שפעלו במשך דורות במכנאס ומחוץ לה,⁸ נהיה לימים רב במכנאס, ואחר-כך באוהראן/והראן שבאלז'יריה, שם הוא נפטר בשנת תר"ט (1899-1900).⁹

על-פי כה"י שתצלמו בידי, אין מקום לספק בזיהויה של המשוררת: הכתובת המציינת את הסימן בתחילת השיר, האקרוסטיכון שלפיו בניית שש המחרוזות הראשונות של הבקשה, לשון-הנקבה והגוף הראשון שבשורות 21-24 — כל אלה מלמדים כי שמה הפרטי של המשוררת הוא פריחא ושם אביה יוסף, ללא ציון מפורש של שם המשפחה. ברם, לאחר עיון מדוקדק בשלוש המחרוזות האחרונות (שורות 25-36), מתקבל אקרוסטיכון פנימי נוסף שהיה, כנראה, חלק מהסימן המקורי אלא שנשמט מתשומת-לבו של המעתיק, אולי בגלל אובדן מחרוזת-ביניים שבאה לאחר המחרוזת השישית עם סימן של התיבה 'בר'.¹⁰ על כל פנים, משורות אלו מתקבל

6 אני מביע את תודתי העמוקה לבעל האוסף מ' מ' על שאיפשר לי לעיין בכתב-היד ולצלם חלק מהם.

7 כתיב-היד כולל לפי הסדר: א) העתקת הספר שבחי ירושלים, שיצא לאור בליוורנו בשנת 1785 בידי יעקב ברון; ב) הלכות בדיני אישות ובתלמוד תורה; ג) אוסף הכולל כ-80 בקשות ופיוטים.

8 ראה עליהם — מלכי רבנן לר' יוסף בן נאיים, ירושלים תרצ"א, בערכים: משה חליואה, יצחק חלואה, יששכר חלואה, שלמה חלואה, אברהם חלואה ועוד; וכן את ההקדמות השונות לקול יעקב לר' יעקב ברדוגו, אמסטרדאם תר"ד (1844).

9 עיין מלכי רבנן, צ"ט ע"ב. כדאי להעיר, שעל-פי התאריך הנקוב בקולופון (שנת 1845/6) יש להניח כי סמחון חלואה חי יותר מ-66 שנים, שכן אם הוא נפטר בשנת תר"ס, הרי שנולד בתקצ"ד, ואת כתיב-היד שבעיונו כתב בגיל 12 בלבד! זה אינו מתקבל על הדעת משום רהיטות הכתיבה, משום תוכן הטקסטים המועתקים (עיין הערה 7) ומשום שהמעתיק קורא לעצמו 'צעיר ובוחר', כלומר שבעת הכתיבה היה בשנות בחורו. נוסף כאן הערה בדבר יצירתו של המעתיק. בכ"ז 2808 במכון בן-צבי מצוי פירוש הושענות שהוא חיבר בהיותו בוהראן. על דבר קיומו של החיבור נודע למחבר מלכי רבנן, אך ללא פרטים מדויקים.

10 סיבות נוספות — אך בלתי-מתקבלות על הדעת — לאי-זכירת חלק זה של הסימן הן: א) סימן זה הוא בלתי-מכוון ומתקבל באופן מקרי בלבד מתוך הזרחים, אולם פירוט הדורות, שם משפחה מצוי במרוקו וכן התיבה המסיימת המסורתית 'חזק', כל אלה מספיקים להפריך סברה זאת; ב) שלוש המחרוזות האחרונות הנושאות סימן זה נכתבו אולי בידי מחבר אחר ששמו מצויין בסימן

השם: 'אברהם בר יצחק בר אדיבה חזק' כדלהלן:

	25	אבי, ברוב רחמיך
אברהם		החש מושיע עמך,
	
		בוראי, רחם יחידתי,
בר	30	צורי, חזק קהלתי,
יצחק	
		בתוך רבים אהללנו,
בר		דגלו ירים באהולינו,
אדיבה	35	הפלא חסדך אלינו,
		ורצה חן זה קולי.
חזק		

שם המשפחה 'בר אדיבה' רווח עד היום בקרב יהודי מארוקו בצורתו השכיחה יותר 'בן אדיבה',¹¹ וכחתימות מסוג זה מתחלפות לעיתים קרובות ביניהן 'בן' ו'בר'.¹² החתימה המלאה של המחברת, לרבות התיבה המושמטת על-פי השערתי, היא אם כן: פריחא בת יוסף (בר) אברהם בר יצחק בר אדיבה חזק.

הנ"ל. גם סברה זאת יש לדחות בגלל האחידות המושלמת של לשון הבקשה לאורך כל מחרוזותיה. גם בגירסה שכאן וגם בגירסאות הנוספות שעליהן ידובר בהמשך.

11 כמלכי רבנן, צ"ט ע"א; מצויין שם זה (בטעות דפוס — "כ" במקום "ב") בין המשפחות שאבד זכרם ושמן מן המערב, אך השם רווח עדיין בקרב יוצאי מארוקו (השנה לומדת אצלי סטודנטית ששם משפחתה בן-אדיבה. ומוצאה מהעיר הספרדית סאוטה שבצפון מארוקו).

בתולדות יהודי מארוקו ידועה משפחה מיוחסת בשם 'בן אדיב'. בניה מילאו תפקידים חשובים בקהילה היהודית ובשירותם של שליטי אזור במחצית הראשונה של המאה ה-16. תחת השלטון הפורטוגאלי, לאחר גירוש ספרד (ראה: הירשברג, א, עמ' 311-313). אולם השם בן אדיב נראה כאן כתעתיק משוכש של השם Adibe המופיע בכתביו של ליאון האפריקני, ויש לתקנו לבן אדיבה או אדיבה. אחד מבני המשפחה נקרא, בין היתר, יוסף בן אדיבה(ה), ושימש כרב הקהילה באזור. שם זה אמנם מזכיר את אביה של המשוררת פריחא (פריחא בת יוסף בן אדיבה, לפי הסברה) ואף על-פי-כן, אין מקום להנחה שהיא היתה בתו ואין להקדים את זמן-חתימה של המשוררת שלנו למאה ה-16. מלבד כל מה שייאמר להלן על זמן פעילותה על-פי מה שיוצא מהשיר ומהנועם שלו, אין זה מתקבל על הדעת משפחתו של הרב יוסף בן אדיבה(ה), שזה עתה גורשה מספרד או מפורטוגאל הנוצריות-רומאניות, תיתן לבתה — אם היתה כזאת — שם כה מארוקא-אילידי-ערבי כפריחא. סביר יותר להניח שפריחא בת יוסף המשוררת היתה צאצא לאותה משפחה מיוחסת אשר עם גירוש הפורטוגאליים מאזור בשנת 1541 התפזרה, יחד עם כל הקהילה היהודית, במקומות שונים במארוקו, במיוחד בערי-החוף הצפוניות: ארזילה, טנג'ה, וטטואן. עיין על כך שם, עמ' 312-313. על השם הנדון עיין גם: Maurice Eisenbeth, *Les Juifs de l'Afrique du Nord, Démographie et Onomastique*, Alger, Imprimerie du Lycée, 1936, p. 79

12 השווה, למשל, עם החתימות המקתבלות משירי ר' דוד בן אהרן חסין, בקובץ שיריו תהלה לדוד, אמסטראדם 1806: 'אני דוד בן אהרן חסין' (ו, ע"א), 'אני הצעיר דוד בר אהרן חזק' (ט, ע"א וע"ב), 'אני דוד בר אהרן חזק' (ט"ו, ע"ב), 'אני דוד בן חסין בר אהרן חזק' (כ, ע"א) — אלו כמה מן החתימות שבקובץ.

האם הבקשה שלפנינו מצויה במקורות אחרים? הסתבר לי שהיא נכללת לפחות בשני קבצים נוספים, כנראה שניהם מאוהראן/והראן, האחד כדפוס והשני בכתיב-יד.¹³ הבקשה אמנם רשומה באוצר השירה והפיוט ל' דודזון,¹⁴ אך ללא סימן המחברת וללא 'נועם' (= נעימה, מגנינה, הלחן שעל-פיו שרים את הפיוט או את הבקשה), ומקורה בשתי המהדורות (1862-1885) של קובץ הפיוטים והבקשות של יהודי והראן, שבחי אלהים, שליקט והדפיס נסים בן אליהו קרסינטי. בהדפסה השנייה שבידי (להלן ש"א) מובאת הבקשה¹⁵ בשינויים ובשיבושים קלים, ללא סימן המחבר ועם הכתובת 'בקשה' בלבד. גם אין כל אפשרות לעמוד על מהות האקרוסטיכון בטקסט מודפס זה, בגלל שיבוש או שינוי-נוסח, שכן המחרוזת החמישית מתחילה כאן באות נ' של 'נא שמע תפלתי', כך שמתקבל השם 'פריחן' שאינו נהוג כלל בקהילות צפון-אפריקה בתורת שם נשי, במקום 'פריחא' הרווח כל כך בקהילות מארוקו ובמיוחד בדרומה.

גם במקור נוסף שגיליתי אין מתקבל השם 'פריחא' אלא 'פריחו' כתוצאה משיבוש או משינוי: 'ותשמיע (!) תפלתי' במקום 'אלי, שמע תפלתי' שבכ"י סמחון חלואה (להלן כ"י ס"ח). המקור הנוסף הוא כה"י מס' 2139, ע' ל"ב ע"א וע"ב, שבמכון בן-צבי (להלן כ"י ב"צ). על-פי סימנים שונים, הועתק כ"י זה במחצית הראשונה של המאה ה-19 באחת מקהילות אלז'יריה הקרובות למארוקו, קרוב לודאי בוהראן עצמה. רוב הבקשות והפיוטים הרשומים בו נדפסו בקובץ שבחי אלהים, וגם במקור זה אין ציון של סימן בתחילת השיר ואין נועם, והכתובת היחידה היא 'בקשה למועד'.¹⁶ מהשוואת שלוש הגירסאות שלפניי¹⁷ עולה שהטקסט של הבקשה שבכ"י ס"ח הוא האמין ביותר ובו נשתמש כבגירסת-היסוד, שתובא כאן ותושלם או תתוקן בפרטים מתוך שני המקורות האחרים.

מי היתה פריחא בת יוסף? קשה לדעת. פרט לשיר המובא כאן, לא צויין שמה בכל מקור אחר הידוע לי. אמנם השם פריחא נזכר בכתובת של שיר-חול הכתוב בערבית

13 מקור רביעי שמצאתי בו את ציון הבקשה שלנו, במפתח השירים בלבד ולא בגוף הטקסט (כתוצאה מחסרון הדף המסומן בסוף כה"י), הוא כתב-יד של פיוטים ובקשות מאוהראן, שהועתק בידי נסים צ'רמון בשנת 1842. כה"י מצוי ברשותו של א' ס' מקאזבלאנקה, ותודתי נתונה לו על שאיפשר לי לעיין בו ולצלמו.

14 השווה: ' דודזון, אוצר השירה והפיוט, ג, עמ' 301, ד עמ' 335, נייריוק 1970, הוצאת כתב. שבחי אלהים, והראן תרמ"ה, עמ' י"ח.

15 די בכתובת זו בראש הבקשה כדי להעיד שכה"י מקורו באלז'יריה ולא במארוקו, שכן במארוקו לא נהגו לקיים ערבי בקשות בלילות-מועד אלא בלילות-שבת ובימי-חול של תיקון-חצות בלבד.

17 סמחון חלואה קשור ביוגרפית לשלושת המקורות, כיוון שהוא העתיק את הבקשה במכנסא ולאחר-מכן הלך ונתיישב באוהראן/והראן, שבה נתפרסמו או הועתקו שאר הגירסאות. ואף-על-פי-כן אין להניח שהוא זה שהביא את הבקשה ממארוקו לוהראן. נדידתם של פיוטים ובקשות בין קהילות צפון-אפריקה היא מן המפורסמות, ויעיד על כך הקובץ שבחי אלהים, שפמחצית מהטקסטים שבו אפשר לשייכם בבירור למשוררים ממארוקו. מלבד זאת, נראה שבכ"י ב"צ (וכן כה"י המזוהה בהערה 13) נכתבו הרבה שנים לפני שהגיע הרב סמחון חלואה לוהראן. סיבה נוספת לסבירות הנמוכה של אפשרות זו היא שקיימים שינויים מרובים בין גירסתו של ס"ח ובין הגירסאות המצויות במקורות של והראן. מכאן, שמקור הבקשה בוהראן שונה מזה של ס"ח.

חצי־ספרותית והמופיע בכתב־יד נוסף פרטי אף הוא,¹⁸ שמקורו בקהילת מוגאדור שבמארוקו. כתב־יד זה כולל אסופה של שירים ליריים־רומאנטיים, שנכתבו כמעט כולם בידי משוררים מוסלמיים באלז'יריה ובמארוקו, והיו ועודם נהוגים גם אצל הזמרים המקצועיים או החצי־מקצועיים במארוקו.¹⁹ אולם איננו יודעים אם בכתב־יד הנזכרים המדובר בפריחא אחת או בשתיים שונות, ואפשר גם כן שהשנייה תהיה מוסלמית. (נאמר לי שהשם פריחא רווח גם בקרב המוסלמים במארוקו).

כאמור, אפשר לקבוע שפריחא בת יוסף כתבה את שירה לכל המאוחר בתחילת המאה ה־19, אך סביר יותר להניח שהדבר נעשה קודם לכן, שכן הבקשות בכ"י ס"ח רובן ככולן הן מהנפוצות ביותר בקרב יהודי צפון־אפריקה, ובמיוחד במארוקו. חלק מהן נכתב במאה ה־18 בידי משוררים ידועים ממארוקו או מאלז'יריה, כמו: יעקב אבן צור, דוד בן אהרן חסין, משה אדהאן ומימון אחיו, סעדיה שוראקי ואחרים; וחלק אחר נכתב במאות ה־16-17 בארץ־ישראל ומחוצה לה בידי מקובלים, כמו: ר' יצחק לוריא, ר' ישראל נג'ארה, ר' שמעון בן לביא, ר' שמואל ארוליו ואחרים. מעטות בכ"י זה יצירות מהתחלת המאה ה־19: כמה שירים מאת ר' יעקב ברדוגו ומאת חיים חלואה, בני עירו של המעתיק. גם ממיקום הבקשה של פריחא בת יוסף בקובץ. בין שיריהם של משוררים שקדמו הרבה לדורו של סמחון חלואה (הפיוטים המאוחרים, של חיים חלואה, מופיעים בסוף), אפשר להסיק שהמשוררת חיתה במאה ה־18 ואולי קודם לכן. אשר למקום־מוצאה של פריחא בת יוסף, לכאורה יש להכריע בין מארוקו לאלז'יריה, ליתר דיוק והראן, שכן רק בקבצים שמקהילה זו הועתקה הבקשה שלנו. כאמור, השם 'פריחא' נפוץ מאוד בקרב נשים יהודיות במארוקו, ובמיוחד בקהילות הדרום,²⁰ ונראה שאין הדבר כך באלז'יריה, פרט אולי ליוצאי־מארוקו שהתיישבו בוהראן מסוף המאה ה־18²¹ ואילך. משום כך, סביר יותר להניח כי מהגרים הביאו עמם בקשה זו ממארוקו לוהראן והפיצוה במקום־ישובם החדש. נדידת הטקסט והתרחקותו ממקום־חיבורו גם מסבירה במידת מה את שינויי־הנוסח הרבים ואת השיבושים הקלים המתגלים בגירסאות של והראן לעומת הגירסה של מכנאס.

אם אכן חוברת הבקשה במארוקו, האם מוצאה של המשוררת ממכנאס או מקהילה קרובה לה? על סמך הנועם המופיע בכתובת הבקשה בכ"י ס"ח, שעל־פיו יש לזמר או לנגן את הטקסט, עלינו לענות בשלילה על השאלה. הנועם המוזכר בכתובת הוא של התוכחה 'אויה לי אויה לגופי' שחיבר ר' משה בן לוי אסכורי, היינו מאזור סכורא

18 כה"י מצוי ברשותו של עיוש בן מויאל מנתניה, תמלילן ומחבר שירים בערבית־יהודית של יהודי מארוקו.

19 קובץ של שירים מסוג זה מכין משה עטייה, זמר ממוצא מארוקאי — הנושא את שם הבמה 'מוויזו' — הממשיך במסורת של שירה זאת בקרב יוצאי צפון־אפריקה בארץ.

20 על השמות הפרטיים של יהודי מארוקו ראה: דוד קורקוס, מחקרים בתולדות היהודים במארוקו, ירושלים 1976, ראובן מס, עמ' 156-229, ועל השם פריחא — בעמ' 161.

21 עיין הירשברג, ב, עמ' 116.

שבעמק הדאדס, בשיפולי האטלס הגבוה, בדרום מארוקו.²² התוכחה,²³ שקשה לקבוע במדויק מתי נתחברה, מזהירה, כמו רבות מסוגה, ממצוקת המוות ומהעונש הצפוי לכניית-התמותה בעולם הבא, וקוראת לחזרה-כתשובה לאלתר. היא שייכת לתת-ג'אנר ה'מטרוד' (= הרקום, השזור) המשלב בקרב את שתי השפות – העברית והערבית-היהודית – הנהוגות בשירת יהודי צפון-אפריקה, וכל מחרוזת בעברית מתורגמת ומעובדת לערבית-יהודית.²⁴ טקסט דר'לשוני זה, המושר עד היום בקרב יוצאי-מארוקו בארץ במנגינה עצובה ואיטית מאוד, מופיע בכתיב שונים, שע"פ כל הסימנים מקורם בקהילות דרום-מארוקו, והועתקו במאה הקודמת או בתחילת המאה ה-20.²⁵ לפיכך אולי אפשר להניח שגם פריחא בת יוסף מוצאה מאחת הקהילות בדרום-מארוקו, ואולי אפילו מעמק הדאדס, שבו נולד או ממנו יצא מחבר התוכחה. ברגיל, המשורר הוא המתאים את הנועם לשירו או אף מחבר את הטקסט המילולי על-פי המשקל המוסיקאלי של שיר אחר המשמש אז כנועם.²⁶ בעמק הדאדס חיו והתפתחו קהילות יהודיות מרובות עוד בימי-הביניים²⁷ עד עלייתן לארץ.

הטקסט של הבקשה

הבקשה שלפנינו כוללת תשע מחרוזות (ואולי עשר, אם אמנם מחרוזת אחת הושמטה, כמוסבר לעיל), כל אחת בת חמישה טורים, שלושה טורי סטרופה ושני טורי אזור, החוזרות בצורת בבכאא, גגנאא, דדדאא, וכו'. טור-האזור השני, 'בוקר ותשמע קולי' מהווה רפרין המופיע פעם אחת במחרוזת הראשונה שבגירסת שבחי אלהים, ובקיצור בלבד – 'בוקר' – בגירסת כ"י ס"ח.²⁸ טור חוזר זה רומז על סוגו של השיר – זוהי בקשה של חול המושרת במארוקו קודם תפילת השחר או בתיקון חצות.

22 אומנם שם המשפחה אסקורי או סכורי, עם שהוא מצביע על מקום-מוצאה של המשפחה, נפוץ במארוקו גם מחוץ לגבולות אזור סכורא וקהילות הדרום – למשל, בפאס, בצפרו או ברבאט (עיין: דוד קורקוס, שם, עמ' 141); אך העובדה שהתוכחה שלפנינו היתה ידועה בעיקר בקהילות הדרום, כפי שיוסבר בסמוך, מספקת תימוכין לסברה שגם המחברת מוצאה מדרום מארוקו.

23 תוכחה זאת רשומה באוצר השירה והפיט ל' דודון, כרך א, עמ' 82, מס' 1783.

24 בכ"י אחד מצויינת הכתובת: 'תוכחה אני משה אסקורי מטרזוא' (= שזורה), היינו שייכת לסוג ה'מטרוד'. בשני כתיביד נוספים רשום: 'תוכחה בלעורכ' או 'בלערבייא' (= עברית), גם כשהטקסט המוגש הוא דר'לשוני, כאמור.

25 עיין, למשל, בכתיביהיד הבאים שבמכון בן-צבי: (א) מס' 751, 2, 334-333; (ב) מס' 129, 2, עמ' 2137-137א, ובו שירים מדרום מארוקו עם פיט על עשרת הצדיקים הקבורים בכל קבר בכפר תאמגרות שבפאתי הסהרה, בעמק הדרע; (ג) מס' 102, 2, עמ' 2107-109, שנכתב בכפר אולאד בחייל שבעמק הסוס בדרום-מארוקו, וכן בכה"י *Heb 8° 5312*, עמ' 235-238, שבבית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי בירושלים, שהועתק בשנת תרנ"ח/ט' בעיר אימזון פבלאד (= מחוז) תאהורת', כנראה מחוז תאורית שבין עמקי הדאדס והדרע. על מקום זה, ראה: *Guide Michelin Maroc*. Paris 1975, p. 120

26 השווה לשם כך את הכתובות המלוות את שיריהם של ר' יעקב ברדוגו בספרו קול יעקב, אמסטרדם תר"ד; ושל ר' רפאל משה אלבאז, שיר חדש, ירושלים תרצ"ה, וכן: H. Zafrani. *Poésie Juive en Occident Musulman*, Paris 1977, Geuthner, pp. 221-258

27 השווה: ח' ז' הירשברג, א, עמ' 280, 301-302, וכן דוד קורקוס, שם, עמ' ע"ה-ע"ח.

28 התוכחה שהלחן שלה משמש כאן היא בת ארבעה טורי סטרופה.

בְּרִשְׁתָּהּ צִפְנָה אֶלֶּן בְּרַחֲמֵי כְּסֵף אֲבִימֵלֶךְ יִצְחָק מִמֶּנּוּ חָסֵם עֲלֵינוּ -
 מִלְּמַגְמֵסֵם הַקָּלָל עֲלֵינוּ... קִיָּן רַחֲמֵם עֲלֵינוּ שֶׁמֶן מִלְּמַגְמֵסֵם
 לְחַיֵּי הַיָּמִים... כִּי הֵם שֶׁמֶן וְנִלְתֵּן מִהֶם קִבְּץ קִוְיָתָן... קִלֵּד קִדֵּן...
 יִחִיד שֶׁאֵל יִרְשֶׁה לְפָנָיו בְּכֵן כֶּסֶף נֶאֱמַר רַחֲמֵי דְכִפְרֵי אֲמָרִים וְחֶסֶד
 עֲלֵינוּ... חֲחוּם וְחֶסֶד עֲלֵינוּ לְרַבִּין וְשֶׁלֵּמוֹ וְהַקֵּס דְּכִפְרֵי אֲמָרִים כִּי... עֲקָרָה
 חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ...
 בְּתֵן וְסֶפֶר מִלְּמַגְמֵסֵם הַקָּלָל עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ...
 אֲבִי בְּכֹחַ חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ...
 בּוֹרְאֵי חֶסֶד יִחִיד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ...
 בְּתֵן רַחֲמֵי אֲמָרִים עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ... חֶסֶד עֲלֵינוּ...

קטע מתוך כתבייד של בקשה לפריחא בת יוסף

בדומה לתוכחה שהלחן שלה משמש כאן, אין הבקשה של פריחא בת יוסף שקולה
 לא במשקל ספרדי ולא במשקל הברות או התנועות.²⁹ וכאמור אין להוציא מכלל
 אפשרות שהיא נתחברה על-פי הקצב המוסיקאלי של התוכחה שקדמה לה, משקל
 המציב פחות אילווצים לפני המשורר המאמץ אותו.
 בשירה מבטאת פריחא בת יוסף תפילה נרגשת, גם אישית וגם קיבוצית, לזירוז
 הגאולה ולמחילת עוונותיה. שילוב זה של עניינים אישיים וענייני כלל-ישראל,
 הפשטות של הביטויים ושל תחביר המשפט, צורות הפנייה הישירה בלשון ציווי של
 תפילה ותחנונים — כל אלה משווים לשיר זה אופי הדומה לשיר-עם, המרגש את
 הקורא או את השומע. לא פחות מתשע-עשרה פעמים משתמשת המשוררת בלשון
 ציווי, לעומת ארבעה שימושים בעתיד לציון התוצאות המיוחלות שייצאו לפועל
 לאחר ההיעתרות לתפילה ('ארצה תהי נוחלת', 'דגלו ירים', 'להקטיר (= ואקטיר)
 כלילי', 'אהללנו' — שורות 23, 32, 33, 34), ושני שימושים בהווה כפעלים שהם גם
 תיאוריים וגם ביצועיים: 'בת יוסף (= אני) מיחלת, / הטוב ממך שואלת' (ש' 21-22).
 אשר ללשונו של הבקשה, כמו בכל הטקסטים בז'אנר זה, מרובה בה השפעת
 לשונם של פרקיי-התפילה ביום חול, בשבת ובמועד, ושל ספר תהלים. מלבד ביטויי-
 התחינה המרוכים השאובים משני מקורות אלה, מופיעים כאן כינויים רבים לקב"ה,
 כגון בש' 19-20: 'האל מגני ומנתי / כוסי וחבלי', וביטויים כמו 'ותמוך גורלי' (ש' 12)

29 בטורים השונים של כל מחרות (מלבד הטור החוזר) משתנה מספר הברות בגירסת מכנאס, שאנו
 מאמצים אותה כגירסת-היסוד, לפי הפירוט הבא: טור 1 — 9-7 הברות; טור 2 — 9-7 הברות; טור
 3 — 11-8 הברות; טור 4 — 7-5 הברות. הקצב האיטי של הלחן השאול מאפשר, כנראה, לזומר
 להתאים את המיקצב לפי מספר התנועות והברות שכל טור.

השכיחים בשפת הבקשות והלקוחים ממזמור ט"ז — 'מכתם לדוד שמרני אל כי חסיתי בך' — הפותח את תפילת ערבית של מוצאי-שבת בבתי-הכנסת במארוקו ומושר בנעימה מורכבת, עריבה וסוחפת בסופה. כמו-כן מורגשת פה השפעת שירת הפיוטים של המועדים והימים הנוראים: 'אברהם תמים' (ש' 2), 'כשה נאלם' (ש' 10). אף הלשון של פיוטים ושל בקשות מאוחרים השאירה כאן את רישומה — ראיית הרי הגליל כסמל העצמאות³⁰ ('מהר קבץ קהלתך אל הר גלילי' — ש' 7-8), הרמז לשלטון ישמעאל על ארץ-ישראל (ש' 23-24), וכן ביטויים מורכבים מיסודות מקראיים ('להקטיר כלילי' — ש' 32).

בקיזור, בבקשה זו מצויים המאפיינים הלשוניים והפואטיים המשותפים לרוב היצירה הפיוטית של המשוררים במארוקו ובצפון-אפריקה, כארבע-מאות השנים האחרונות. על-פי הסימנים שניסנו לתאר כאן, קיבלה פריחא בת יוסף חינוך רבני דומה מאוד לזה שניתן לתלמידי-חכמים בצפון-אפריקה, והיתה בקיאה במקורות שמהם שאבו חבריה-ליצירה בדורות האלה.³¹ אם לשפוט על-פי בקשה אחת, אין כתיבתה הפיוטית נופלת כטיבה מכתבתם של משוררים רבים, בלתי-דועים כולם, שהשאירו מאות פיוטים ובקשות המפוזרים בכתיב-יד.

- 30 על ההתייחסות להרי הגליל בשירת פרגי שוואט, ראה: אפרים חזן, שם, עמ' 36.
- 31 על משוררות יהודיות אחרות בארצות האיסלאם, ראה:
- (א) האנציקלופדיה העברית, כרך ב, עמ' 700 (על המשוררת אסנת בת ר' שמואל הלוי ברזאני מהמאה ה-16 שחיתה בכורדיסטאן);
- (ב) ר' קשאני, יהודי אפגניסטן, ירושלים תשל"ה, עמ' 30-33 (על המשוררת העממית זילפה בכזי שחיתה בין השנים 1865-1940);
- (ג) א' שילוח, 'עולמה של משוררת עממית חימנית', תצליל, ט', 1969, עמ' 144-149 (על המשוררת סעדה צובירי בת המאה ה-20).
- על התפקיד החשוב שמילאו לפעמים נשים יהודיות, במיוחד בקהילות אשכנז וגם בקהילות המזרח, בעיסוקים הפארא-ספרותיים, עיין ברשימותיו הביבליוגרפיות של א"מ הכרמן:
- (א) נשים עבריות בתור מדפיסות, מסדרות, מוציאות-לאור ותומכות במחברים, ברלין תרצ"ג.
- (ב) 'נשים מעתיקות' קרית ספר, י"ג, תרצ"ו-ז, עמ' 114-120 (כאן מעלה המחבר פרט מעניין — שמה של 'אשה מעתיקה' בשם 'פרחה' ששון בת יחזקאל שהעתיקה פזמונים בבומביי וגמרה אותם ב-14 ביוני 1875).
- (ג) 'נשים מדפיסות ותומכות במחברים', שם, ט"ו, תרצ"ח-ט, עמ' 373-376.
- על מעמד האשה היהודייה בכורדיסטאן ועל הנשים — המועטות — שלמדו קרוא וכתוב, מהן שאף זכו לעמוד כראש ישיבות, ראה:
- (א) י' ריבלין, שירת יהודי התרגום, ירושלים 1959, מוסד ביאליק, עמ' 24-26.
- (ב) א' בן יעקב, קהילות יהודי כורדיסטאן, ירושלים תשכ"א, מכון בן-צבי.
- (ג) מ' בניהו, ר' שמואל ברזאני ראש גולת כורדיסטאן, ספונות, ט, תשכ"ה, עמ' כ"ג-כ"ה.

בקשה סי' = סימן: פריחא בת יוסף
 נו' = נועם: 'אויה לי אויה לגופי'

		1 פְּנֵה אֵלֵינוּ בְּרַחֲמִים;
בְּזָכוֹת אַבְרָהָם תָּמִים,
רַחֵם עָלֵינוּ מִפְּרוּמִים,
הָאֵל גּוֹאֲלִי.
	בְּקֶרֶת וְתִשְׁמַע קוֹלִי.	
חוס וְחִמּוּל עָלֵינוּ
וּלְצִיּוֹן הַעֲלִינוּ,
וְהַקֵּם דְּבִירָךְ אֵלֵינוּ,
צוּרֵי נְגוּאֲלִי.	15	5 רַחֵם עַל עַם סְגֻלָּתְךָ,
כִּי הֵם עַמְּךָ וְנַחֲלָתְךָ;
מִהַר קַבֵּץ קַהֲלָתְךָ
אֶל הַר גְּלִילִי.
אֵלֵי, שְׁמַע תְּחִנָּתִי,
אֲדוֹן בּוֹחֵר רְנָתִי,
הָאֵל מְגִנֵּי וּמְנַתֵּי,
פוֹסֵי וְחַבְלֵי.	20	10 יַחֲדֵיד נִשְׂא וְנַעֲלָם,
פְּדֵה בְּנֶךְ כְּשֵׁה נְאֻלָּם,
וּבְנֵה דְבִיר וְאֻלָּם,
וְתַמּוֹךְ גּוֹרְלִי.

שינויי נוסחאות:

גירסת-היסוד של הבקשה שהובאה לעיל היא הגירסה המופיעה בכתב-יד סמחון חלואה. להלן צויינו שינויי-נוסח משמעותיים המצויים בשני כתבי-היד האחרים.

מקרא:

- ב"צ = כ"י מס' 139 2 שבמכון בן-צבי, עמ' ל"ב, ע"א וע"ב.
 ס"ח = כ"י סמחון חלואה — פרטי, ללא עימוד.
 ש"א = שבחי אלהים, והראן, מהדורת 1885, עמ' י"ח.

8	כ"י ב"צ: 'על הר גלילי'
12	כ"י ב"צ: 'בתוך (!) גורלי'
13	כ"י ב"צ + ש"א: 'חון וחמול עלינו'
14	כ"י ב"צ: 'ואל הרי ציון תעלינו'; ש"א: 'ואל ציון העלנו'
15	כ"י ב"צ + ש"א: 'והקם דברך אלינו'
17	כ"י ב"צ: 'ותשמיע תפילתי'; ש"א: 'נא תשמע תפילתי'
18	כ"י ב"צ: 'אדון בוחר אמירתי'
19	ש"א: '(האל) מגיני ומנת כוסי וחבלי'

בַּת-יֹסֵף מִיְחָלָת,
הַטּוֹב מִמֶּךָ שׁוֹאֵלָת,
מִהָר אַרְצָה תְּהִי נֹחֶלֶת
מִיַּד הַיִּשְׁמַעְלִי.

25 אָבִי, בְּרוּב רַחֲמֶיךָ,
הַחֵשׁ מוֹשִׁיעַ עִמָּךְ,
נַעֲשֵׂה לְמַעַן שְׁמֶךָ,
כָּל חֵטָא מַחֹל לִי.

30 בּוֹרְאִי, רַחֵם יְחִידָתִי,
צוּרִי, חֹזֵק קַהֲלָתִי,
וְהַעֲלֵנִי לְאַרְץ חַמְדָּתִי
וְאֶקְטֵר כָּלִילִי.

35 כְּחוּךְ רַבִּים אֶהְלֶנּוּ,
דְּגָלוֹ יָרִים בְּאֶהְלִינוּ,
הַפְּלֵא חֲסָדְךָ אֵלֵינוּ,
וּרְצָה חֵן זֶה קוּלִי.

- 24 כ"י ב"צ: 'מיד הישמיע לי (!)'; ש"א: 'מיד הישמע אלי'
26 כ"י ס"ח: 'האיש (!) מושיע עמך', כנראה טעות סופר: וצ"ל 'הקש'.
30 כ"י ב"צ: 'צורי חזק קהל עדתי'; ש"א: 'צור חזק קהל עדתי'
31 כ"י ב"צ: 'והעלינו לארץ חמדתי'
32 כ"י ב"צ: 'והקטיר כלילי'; ש"א: 'להקטיר כלילי'
34 כ"י ב"צ + ש"א: 'דגלו ירים בגואלינו (!)'
35 ש"א: 'הפלה (!) חסדך אלינו'
36 כ"י ב"צ + ש"א: 'ורצה חן (זה) קולי'